

УДК 9(С)15

СПРОТИВ ВІРЯН ЗАХОДАМ РОСІЙСЬКОЇ ВЛАДИ У РУЙНУВАННІ УНІЯТСЬКОЇ ЦЕРКВИ В БІЛУРУСІЇ І НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ СТ. – У 1830-ТІ РОКИ*

Арсен ЗИНЧЕНКО

доктор історичних наук, професор,
заступник директора НДІУ

Анотація. У статті розкривається характер заходів російського імперського уряду кінця ХVІІІ – 30-х років ХІХ ст. щодо підпорядкування парафій Уніятської церкви панівній Російській православної церкві на теренах Білорусії й Правобережної України та висвітлюються форми спротиву парафіян-уніятів і унійного духовництва адміністративно-поліційним акціям казенного «воссоединения».

Ключові слова: Уніятська церква, Російська православна церква, «воссоединение униатов», Греко-російська церква, Йосиф Семашко.

СОПРОТИВЛЕНИЕ ВЕРУЮЩИХ МЕРАМ РОССИЙСКОЙ ВЛАСТИ В РАЗРУШЕНИИ УНИАТСКОЙ ЦЕРКВИ В БЕЛОРУССИИ И НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В КОНЦЕ ХVІІІ В. – 1830-Е ГОДЫ

Арсен ЗИНЧЕНКО

доктор исторических наук, профессор,
заместитель директора НИИУ

Аннотация. В статье раскрывается характер проводимых российским имперским правительством в конце ХVІІІ – 30-е годы ХІХ в. мер по подчинению приходов Униатской церкви на территории Белоруссии и Правобережной Украины господствующей Русской православной церкви и освещаются формы сопротивления прихожан-униатов и униатского духовенства административно-полицейским акциям казенного «воссоединения».

Ключевые слова: Униатская церковь, Русская православная церковь, «воссоединение униатов», Греко-российская церковь, Иосиф Семашко.

* Початковий текст статті було написано автором у 1989 р. після опрацювання матеріалів Центрального державного історичного архіву Білоруської РСР і відправлено для опублікування в тодішній журнал «История СССР» з розрахунку, що в умовах «перестройки» стаття, попри її контроверсійний щодо офіційного погляду на ліквідацію Уніятської церкви характер, буде опублікована. Однак тоді її не було опубліковано. Виявивши її копію серед своїх архівних документів, автор зауважив, що її концепція та фактичний матеріал не втратили свого значення, й, переклавши українською мовою, пропонує її журналу «Українознавство». Більше того, її актуальність стала ще приметнішою, оскільки засвідчує, що правлячі верхівки Російської імперії мають стійкі, столітні, традиції нав'язування суспільству своїх ідеологічних концептів і насильницьких методів взаємодії з ним, особливо ж організації тиску на опозиційні спільноти та осіб, здатних виявляти інші погляди на суспільні проблеми.

Авторське написання збережено.

THE RELIGIOUS BELIEVERS' OPPOSITION TO THE ACTIVITIES OF RUSSIAN AUTHORITIES AIMED AT DESTRUCTION OF UNIATE CHURCH IN BIELORUSSIA AND RIGHT BANK UKRAINE AT THE END OF THE 18TH – 30S OF THE 19TH CENTURIES

Arsen ZINCHENKO

Doctor of Historical Sciences, professor,

Deputy Director of RIUS

Annotation. *The article examines the activities of the Russian imperial government at the end of the 18th – 30s of the 19th centuries aimed at subordination of Belorussian and Right Bank Ukrainian Uniate church parishes to the dominating Russian Orthodox church. The forms of opposition of Uniates and Uniate clergy to administrative and police actions of “reunification” are considered as well.*

Key words: *Unian church, Russian Orthodox church, «reunification of Uniats», Russian Greek church, Iosif Semashko.*

Одним із найважливіших завдань політики Російської імперії на теренах т. зв. «західних губерній», тобто на Правобережній Україні, Білорусії й Литві, цар Ніколай I визначив ліквідацію Уніятської церкви. Імперська адміністрація доклала величезних зусиль для того, щоб вирішити цю справу відповідно до головних напрямних офіційної ідеології, ключовою складовою якої було зміцнення позицій «господствующей і первенствующей» державної Російської православної церкви. Чимале значення мав тут і власне особистий момент: Ніколаєві залежало на тому, щоб завершити справу його баби, цариці Єкатерини II, яка суттєво підірвала позиції цієї церкви, здійснивши акцію «возз'єднання» значного числа уніятських парафій в ході проведення другого й третього поділів Речі Посполитої [45, 49, 56, 57, 65, 68]. Тоді до складу Російської імперії було включено Центральну і Західну Білорусію, Правобережню Україну й Литву. У 1795 р. було ліквідовано й Київську митрополію Уніятської церкви, яка охоплювала ці терени, а решту її парафій підпорядковано Полоцькій уніятській архієпископській кафедрі.

Запланований Ніколаєм I демонтаж Уніятської церкви потребував значних зусиль, спрямованих на створення певних груп духівництва, готових піти на співробітництво з російським царизмом, усунення від реальної влади непоступливого унійного єпископату, зруйнування структур Василіянського ордену й ліквідації уніятських монастирів, упровадження в богослужбові практики Уніятської церкви повноти східного обряду, порушеного латинізаційними заходами попереднього століття тощо.

Зрештою, на Полоцькому соборі 12 лютого 1839 р. в неділю Торжества Православ'я і було проголошено про ліквідацію Уніятської церкви, марнославність царя Ніколая I була задоволена, й «історична справедливість», як розумів її він і офіційні царські ідеологи, перемогла. Не випадково російська історіографія була переповнена похвальними оцінками цієї події. Історики з цього кола докладно викладають усі підготовчі заходи російського уряду, висвітлюють діяльність головних виконавців цього масштабного діяння, передовсім митрополита Йосифа Семашка, гостро

полемізують з польськими істориками й закордонними публіцистами, які критично оцінювали політику царизму щодо Уніятської церкви [33 – 36, 46, 49, 53, 60, 61]. Проте офіційна російська історіографія й близька до неї мемуаристика [1 – 3, 5, 6] залишають без відповіді питання: яке місце було відведене організаторами «возз'єднання» пересічним вірянам-уніятам і як вони ставилися до цієї урядової акції?--

Подібні питання поставив, зокрема, В. Боцяновський, який висловив сумнів у тому, що «возз'єднання» уніятів з православ'ям відбулося «тихо й мирно», «шляхом переконування, умовляння і т. п.», як про це твердила російська влада й офіційна російська історіографія. Критикуючи апологетичну позицію біографа митрополита Йосипа Семашка Г. Кипріяновича, В. Боцяновський зазначав: «Факти, проте, які простодушно подає п. Кіпріянович, промовляють часом про інше. Почати б з того, що Семашко зовсім не думав про те, щоб у простого народу могли бути бодай якісь релігійні переконання, звички тощо, з якими варто було рахуватися. Вимога згоди на приєднання припускала б можливість і незгоди, а тому, на думку Семашка, не питаючи жодних думок, народ вважати православним, облаштувати для нього православні храми, дати православних священників і він буде православним. Тим часом, народ не так байдуже поставився до реформи» [24].

З принципів демократичних позицій оцінював акцію «возз'єднання» уніятів С. Мельгунов. Іронізуючи з приводу офіційних оцінок цього «великого акту державної мудрости», звершеного начебто «за правилами віротерпимости», він відзначає, що «історія» в 1839 р. ...

зіграла погану роль – при виправленні історичних помилок: живий народний організм, жива народна віра послужили експериментом для втілення маложиттєздатних теоретичних припущень, зроблених державними діячами миколаївської епохи». Пишучи про народні долі в цих драматичних подіях, він зазначає, що «адміністративна політика досить просто вирішувала всі релігійні сумніви – це був час, як ми знаємо, щонайсильнішого переслідування всіх інакходумців в ім'я торжества офіційного православ'я». І далі: «Поліційні переслідування, доведені до крайніх меж, характеризують віровизнанневу політику ніколаєвського царювання» [40, с. 12, 15]. С. Мельгунов цілком солідаризувався з оцінками «возз'єднувальних» акцій російського царату, які висловив А. Герцен з приводу насильницької ліквідації Уніятської церкви на Холмщині й Підляшші у 1875 р. У статті «Секущее православие» Герцен пише, що царизм знову розправляється з непокірною паствою через тридцять п'ять років після акції 1839 р. [28]. Однак С. Мельгунову бракує послідовності, коли він пише, що «чимало з розповідей про насильства, записані зі слів очевидців, за чутками тощо, досить перебільшені й неточні. Імовірно, фарби часто згущувалися, а деталі місцями, може, й змінювалися. Принаймні якимось не хочеться вірити (sic! – А. З.) в можливість тих жорстокостей, на описи яких ми натрапляємо в закордонних джерелах» [40, с. 22]. З іншого боку, привертає увагу застереження, яке висловив С. Мельгунов у відповідь на спроби російської окупаційної адміністрації перенести одіозний досвід Йосипа Семашка на терени Галичини після її окупації царськими військами у 1915 р.

Прикметним, на наш погляд, є відображення цих подій у працях Н.Нікольського, який став своєрідним класиком радянського офіціозу у висвітленні історії Російської православної церкви. У 1920-ті роки, коли ще була затребуваною критика всього, що пов'язано з царською політикою, він бере в лапки слово «воссоединение» стосовно поглинення Уніятської церкви Російською православною церквою, а саму цю акцію оцінює як «суто політичний замір», засіб зміцнення дворянської держави й пише про те, що селянські бунти стали однією з перепон, щоб здійснити цю акцію наприкінці XVIII ст. [42, с. 163]. Проте в третьому виданні роботи Н. Нікольського, яке з'явилося в часи, коли в радянській історіографії утвердився московсько-радянський «государственнический подход» і особливо у зв'язку з насильницькою ліквідацією Української греко-католицької церкви в загарбаних сталінським СРСР західноукраїнських землях у 1946 р., критика акцій Єкатерини I та її онука Ніколая I щодо цієї церкви, подібні пасажі тоді вже стали недоречними, й політичні редактори викреслили їх з відповідних сторінок праці [43, с. 17 – 18]. Певні критичні оцінки все ж потрапляли на сторінки навіть тогочасних узагальнювальних праць з історії церкви. У них йшлося про те, що в масі своїй уніятська паства складалася з білоруських, українських і частки російських селян, що в справі навернення уніятів до офіційної церкви «самодержавство і православна церква діяли не так переконуванням, як насильницькими методами, використовуючи й прямий адміністративний тиск, і підкупи, й обдурювання». Відзначалося, що «уніятська паства чинила подібним

«воссоединителям» пасивну, а місцями й відкрити протидію» [59, с. 219 – 221].

Однак за всієї важливості цих соціально-історичних узагальнень їм властивий певний схематизм, за ними не проглядається конкретики людських вчинків і реальної поведінкової взаємодії учасників історичного процесу, з якої видно їхні ролі й місце в цьому процесі. Тому автор вважає за необхідне подати розгорнутий фактичний матеріал, який показує, як відбувалася взаємодія владних структур з духовенством Російської православної церкви, які впроваджували царські укази про «воссоединение» в життя конкретних громад вірян-уніятів і як реагували ці громади на втручання в їхній усталений чин релігійного буття.

До сторіччя екатерининської акції з воз'єднання уніятів вийшла низка праць істориків-краєзнавців, які подають конкретний регіональний матеріал, що розкривають перебіг подій, хоча загальні оцінки в них будуються переважно на російському офіціозі [1, 25 – 27, 31, 32, 37, 38, 46 – 50, 52, 54, 58]. В радянській історіографії цій проблемі присвячені хіба що стаття білоруського історика З. Даугяли про навернення на православ'я уніятів у Мінській губернії, надрукована у 1927 р. [30].

З. Даугяля описує події в с. Нача Борисовського повіту, де місцеві парафіяни, навернені на православ'я в 1795 р., відмовилися від підписки, даної владі про добровільне приєднання, й оголосили, що їх приєднали силою й вони не бажають бути православними [30, с. 136]. Вони наважилися написати скаргу цареві, підкреслюючи насильницький характер їхнього обернення у православ'я. «Ми, відчуваючи, що понад 200 років батьки наші були в уніятській вірі, з

жінками й дітьми нашими, хоча й були сильно покарані, але й дотепер трималися уніяцької релігії, в якій і бажаво залишатися до кінця життя нашого». Навесні 1797 р. з Борисова до Начі виїхала комісія для розслідування. Проте події розгорнулися несподівано у зв'язку з тим, що в цей час у Начі опинився сам цар Павел I, який об'їжджав Білорусію й Прибалтику після коронації. Спроба вірян поскаржитися цареві особисто була розцінена як злочин «скопищем і змовою». Масове побиття канчуками, вирвані ніздрі й таврування – таким був присуд Борисовського земського суду. Іменним царським указом у село була послана рота гренадерів «для припинення безладу». Після цього «вся парафія волі монаршій присягнула не бути ніколи відступниками від Православної церкви» [30, с. 140 – 147]. Таким чином, канчуки й насильства царських гренадерів стали головною спонкою до «прийняття благочестя» мешканцями Начі.

Утверджуючи домінування Російської православної церкви, цар у наступних рескриптах писав про «різні шаленства, розбещення і нахабства, що відбуваються в Білорусії на ґрунті спокушування православних уніяцькими вождями» [30, с. 150]. Ситуація в Начі, судячи з узагальненого характеру царського рескрипту, була окремим проявом загального становища в Білорусії у перебігу «воссоєдинення» уніятів і саме тому, як зауважує З. Даугяла, вона викликала таку лють у неврівноваженого Павла I. Стефан Рункевич, автор історії мінської архієпископії, який висвітлював ці події з позицій російського офіціозу, подає список півтора десятка парафій, де віряни після приєднання до православ'я стали відмовлятися ходити

до православної церкви, а саме: Лошниця, Нача, Рогатка, Ховхолец (Борисовська округа), Бродча (Давидгородської округи), Ігумен, Пуховичі, Турець, Турин (Ігуменської округи), Даниловичі (Мінської округи), Копиль, Несвіж, Шостаки (Несвіжської округи), Плотниця (Пінської округи) [49, с. 265 – 266].

Тим часом С. Мельгунов зауважив відмінності у переході в православ'я наприкінці XVIII ст. на Правобережній Україні і в Білорусії: «Якщо в 1794 р. легко переходили з унії у православ'я в Київській, Подільській і Волинській губерніях, то щоближче просувалися до місцевостей, де унія утвердилася міцніше в народній свідомості, то більше посилювалися утруднення, і ми бачимо, як починаються дії насильницького місіонерства, як для навернення уніятів виводяться військові команди з гарматами й іншими атрибутами державного впливу. Одне слово, ми натрапляємо на факти насильства, із заявами з боку населення, що ті, хто висловив бажання приєднатися до православ'я, «підписалися, не знаючи під чим», із заборонаю уніяцьким і римо-католицьким священикам бути «а ні на жодну годину» в тих селах, мешканці яких були обернені з унії на православ'я. Ми натрапляємо вже на явище, яке іменується спокушуванням в унію й карається з вказівкою, що ці новоспокушені все більше й більше віддаляються від православної церкви, як констатує один із рескриптів Павла I до мінського губернатора Карнеєва» [40, с. 7 – 8].

Подібним чином характеризує ситуацію з «воссоєдиненням» у Білорусії наприкінці XVIII ст. й безпосередній учасник цієї акції, чиновник одного з губернських відомств Могильова Гавриїл

Добринін. Він залишив спогади про свою, так би мовити, місіонерську діяльність на користь православ'я у Сеннинському повіті [4]. Після відповідного інструктажу в Могильовському соборі він відправився в доручений йому повіт, узявши з собою земського ісправника і посланця (депутата) від греко-російського духовництва. Нездогадливий чиновник «з апостольською гідністю» занадто буквально сприйняв свою місію: в кожній із тридцяти трьох уніятських парафій, як він пише, «збирали парафіян ... через земського ісправника..., при кожній церкві читали їм повеління, приписи, питали про вільну прихильність їх до переміни віри... Умовляли їх через духовного депутата і не здобули жодної душі, яка бажала б відлучитися від Уніятської й пристати до Греко-російської церкви» [4, с. 298]. Зауважимо, що це відбувалося в Могильовській губернії, що увійшла до складу Російської імперії ще 1772 р. Через три тижні Добринін повернувся до Могильова і всюди – від губернатора до архієрея – «був оголошений безбожником і ослушником». Невдахамісіонер від православ'я став у Могильові об'єктом громадського осуду. Для порівняння ж він зауважує, що полоцький губернатор дав кожному чиновникові, якому доручалася подібна місія, трьох солдатів [4, с. 299].

Тим часом чиновники, послані до інших повітів, перебували там по п'ять, шість місяців і навіть понад рік. Згодом від них стали надходити рапорти, що обернув, мовляв, на православ'я одну парафію, дві, три. «Та як тільки губернське правління одержить таке донесення, як раптом із супротивного боку одержує інші – від уніятського духовництва, від парафіян, а кружними

шляхами й від поміщиків, – що уніятів примушували побоями, що церкву відбито насильством й т. ин. Почалися нові розслідування, секвестри, скарги до намісницького правління, прямо до Сенату, від Сенату суворі вимоги пояснень в намісницькі правління. У намісницькому правлінні створилася ціла повінь уніятських справ» [4, с. 300]. Ганебним провалом закінчилася спроба навернення уніятів в одному із скарбових маєтків Биховського повіту, яку очолював директор економії. До поселення прибув губернатор Черемісінов і каноніри з гарматою. Від грому вистрілів селяни поховалися в ліс і до клунь. Навертати в православ'я було нікого. Селян ледве вдалося зібрати після обіцянки не застосовувати зброю. Спроба вмовити селян перейти в православ'я закінчилася повним конфузом для губернатора. Селяни з гідністю відбили його казенну аргументацію й відстояли свої позиції [4, с. 300 – 301]. Невигадлива оповідь І. Добриніна має характер яскравого свідчення, в якому конкретика фактів набуває узагальнювального звучання.

Прикметні події при спробі нав'язати уніятам православ'я відбувалися в 1796 р. в містечку Боремлі на Волині. Внаслідок «збурення, що відбулося серед селян», священики «греко-російського ісповідання мусили зникнути з поспішністю». Джерело досить колоритно оповідає про прибуття до Боремля православного духовництва «для приведення в дію волі начальства». Але тамтешні мешканці, «приготовлені уніятами до непокори, допустили священиків до греко-унітської церкви, дозволили їм облачитися в ризи і щойно вони почали відправляти богослужіння, як увірвався натовп жінок, озброєних різним знаряддям, зі

страшним криком накинулися на священників, били їх як хто міг й змусили в повному облаченні пливати через річку Стир». «Сей переказ від стариків м. Боремля, – зазначає джерело, – добре пам'ятають і підтверджують цю подію з точністю» [7, арк. 54 – 54 зв.]. Останнє свідчення документа, написаного вже в 1835 р. під час нового наступу офіційного православ'я, досить показове. Воно фіксує збереження в народній пам'яті подій, пов'язаних із відстоюванням традиції й звичаю та приналежності до визнанневої спільноти. Події 1796 р. слугували прикладом для боремельських селян і в наступний час.

Впровадження православ'я серед вірян-уніятів кожного разу ставило їх перед проблемою вибору між православ'ям і римо-католицизмом. Відносини між Унією та Римо-католицькою церквами мали непростий, конкурентний характер. Для ієрархів Уніятської церкви було непросто відстоювати свою паству, бо протягом тривалого часу офіційним органом, у якому представлялися інтереси Уніятської церкви, був Уніятський департамент Римо-католицької духовної колегії, очолюваної римо-католицьким митрополитом. Методи поліційного «місіонерства», до яких вдавався російський уряд, викликали часто інший результат, якого не могли досягти латинізатори навіть у часи Речі Посполитої, а саме – перехід уніятів (не лише окремих вірян, але цілих парафій) до римо-католицизму. Такі переходи мали результатом зміну не лише віровизнання, але й створення нової соціокультурної ситуації в населених пунктах, оскільки Римо-католицька церква в умовах Правобережної України й Білорусії була органічною складовою польської національно-культурної

ідентичності. Насильницьке впровадження православ'я у багатьох громадах викликало не лише різку відмову від православ'я, але й перехід у римо-католицизм. Так, у 1807 – 1808 рр. під впливом чуток про знищення унії відзначено понад 50 тис. таких «збаблень» [40, с. 11].

Якщо впродовж XVII – XVIII ст. динаміка змін в унійному обряді й організаційна структура Унійної церкви характеризувалися виразною латинізаторською тенденцією, то церковна політика уряду Ніколая I була спрямована в зворотний бік, а саме на зближення цієї церкви з православ'ям. Цей курс особливо послідовно впроваджувався в церковне життя Уніятської церкви з висвятою на уніятського єпископа Йосипа Семашка. Ведучи Уніятську церкву в Російській імперії в фарватері офіційного курсу Ніколая I, Йосиф Семашко ретельно опікувався поступовим упровадженням східного обряду богослужіння, використанням під час богослужб книг московського друку, внутрішнім облаштуванням уніятських храмів за східним зразком [3, с. 1, 31]. Зокрема, 1834 р. Греко-уніятська духовна колегія за наполяганням Й. Семашка ухвалила прийняти для уніятських церков служебники, надруковані в Московській синодальній друкарні. Облаштування іконостасів, запровадження православного облачення священників і східного чину богослужіння, на переконання Й. Семашка, мало стати «пробним каменем зближення з Православною церквою» [3, с. 1, 79]. При цьому якщо догматична сторона відправи для пересічних парафіян не виступала на перший план, то обрядові новації кидалися у вічі передовсім і викликали не раз гостру протидію. «Для маси уніятський обряд, як він склався

на 30-ті роки, був у повному сенсі народною вірою, освяченою вже багаторічною традицією. Цілком природно, що маса в своїй більшості ставала у край ворожий стосунок до нововведень, бачачи в *очищенні* обрядів порушення віри батьків і дідів. Те, що для обрусителів було відхиленням від істинного благочестя, для вірян було своїм рідним і істинним», – зауважує С. Мельгунов [40, с. 14].

Перед подальшим викладом обставин, пов'язаних з перетвореннями в Уніятській церкві і «возз'єднанням» уніятів з православ'ям, на наш погляд, доцільно висловити певні спостереження соціокультурного й політичного характеру, оскільки ця акція російського царизму мала політичний зміст і зачіпала глибокі царини свідомости й культури різних соціальних верств. Перше. Утвердження унії на Правобережній Україні відбувалося в соціополітичних умовах Речі Посполитої за підтримки державних чинників та римо-католицьких дідичів, які мали важливий інструмент впливу на священиків і вірян – право презенту, тому далеко не завжди перехід парафії на унію був результатом добровільного вибору парафіянами віровизнанневої приналежності. Друге. Перехід парафій з православ'я на унію чи зворотний перехід з унії на православ'я тут багато в чому залежав від політичних обставин, зокрема, присутність у краї російських військ помітно пожвавлювала «возз'єднавчу» акцію. І навпаки, з відходом російських військ спостерігалось повернення парафій під владу унійної ієрархії. Третє. Впровадження унії, особливо на Брацлавщині, Східній Волині й Київщині, відбулося здебільшого лише в середині – другій половині XVIII ст., тобто унійні практики не стали тут давньою

традицією, вірою батьків і дідів, і відмова від унії під тиском російської влади в 1795 – 1796 рр. тут відбувалася без масових ексцесів, що не виключає окремих виявів насильства з боку російської влади і невдоволення. Четверте. Після бурхливого натиску на унію в останні роки правління Єкатерини II і Павла I у складі значно послабленої Унійної церкви залишилися ті парафії, віряни і духовенство, які зуміли встояти перед поліційно-адміністративним натиском і міцно трималися уніятської традиції (переважно на Волині). П'яте. Католицьке духівництво й частина польського католицького дворянства, в середовищі яких підтримувалися опозиційні настрої щодо російської влади, підтримували уніятське духівництво в їх протистоянні офіційній Російській православній церкві і тому в повстанні 1830 – 1831 рр. брало участь і уніятське духовенство, передовсім василіянські ченці, що поповнювалися передовсім із шляхетського середовища.

В умовах посилення самодержавства за Ніколая I й наростання зросійщувального тиску з боку царської адміністрації, що широко вдавалася до поліційних методів управління, Уніятська церква не мала тривалої перспективи на існування, оскільки офіційна доктрина вважала її паству колись силоміць відірваною від Православної церкви. Ніколай I розгорнув систему планомірного й невідступного наступу на цю церкву, користуючись різними приводами для закриття василіянських монастирів, скорочення числа дієцезій, відривання окремих парафій. Тим часом ледве чи можна сповна довіряти офіційним документам, які засвідчують добровільний перехід парафій до лона православ'я. Ось візьмімо, скажімо,

рапорт могильовського цивільного губернатора генерал-губернаторові від 7 серпня 1833 р. про приєднання з унії до Православної церкви вірян села Тубишки (254 особи), яка належала поміщикові Черняєву. За цим рапортом, віряни цієї парафії «згідно з добровільним бажанням у присутності того поміщика ... приєднані до православ'я й зобов'язані підпискою до кінця життя сповідувати православну віру й свято виконувати всі правила й постанови Греко-російської церкви». Поліції ж було дано припис наглядати, «аби унітське духівництво селянам, що приєдналися, не лише за своїм обрядом не сповняло християнських треб, але навіть не мало в'їзду до села Тубишки» [10, арк. 1 – 2 зв.]. В документі привертають увагу декілька моментів, що викликають сумнів у «добровільному бажанні»: по-перше, присутність поміщика, за прізвищем, швидше всього, росіянина, по-друге, підписка вірян у невідступності від православ'я була б зайвою в разі цілковитої добровільності і, нарешті, опікування поліції «благочестям» селян. Подібного характеру документи окреслюють обставини й щодо інших парафій.

Гостро драматично розвивалися події в с. Крашут Полоцького повіту (позуїтський скарбовий маєток), де селяни в 1833 р. були навернені на православ'я. Проте, за оцінкою генерал-губернатора Хованського, невдовзі після приєднання «знову повернені до унії й були доведені до такого буйства й непокори законній владі, що для їхнього втихомирення треба було вдаватися до використання військової команди». Генерал-губернатор пов'язує це повернення до унії зі «зловмисними людьми». Застосування сили мало, за його словами, «рятівну дію:

селяни з цілковитим каяттям просили й одержали прощення і всі цілком добровільно навернулися до православ'я». Однак, як зауважує Хованський, у маєтку «знову виявився безлад, непокора, відступ від дворазово прийнятої православної віри і навіть наруга над тими з новонавернених селян, які виявилися вірними» [20, арк. 12 – 12 зв.]. У квітні 1834 р. єпископ Полоцький і Віленський Смарагд зауважив, що крашутські селяни «в поточний тепер піст перестали ходити на богослужіння і до сповіді й святих тайн долучення». Вони відмовлялися приймати треби у православно-го духівництва, вірили чуткам, що «після призначення уніятського вікарного біскупа навернені в православ'я церкви паки відібрані будуть на унію» [20, арк. 1, 8]. Під тиском влади поліційними заходами 8 квітня вдалося зібрати в церкві 50 осіб, решта ж селян рішуче відмовилися, заявивши, що «не бажають бути благочестивими, а хочуть як і раніше залишитися в унії». Вони не визнавали ніякої підписки. Дев'ятеро селян, які виявилися «більше, ніж інші, явними зачинщиками», було заарештовано, закуто в залізо й відправлено до Полоцька під строю вказівкою утримувати нарізно [20, арк. 7 – 11].

У цій ситуації селяни маєтку Крашут та скарбових маєтків Забір'я й Шерстова сформулювали свої соціальні вимоги. Громада подала чиновникові, який провадив розслідування в маєтку, прохання, в якому писали, що тепер, «коли вони твердо вже приєднані до православ'я», орендар маєтку Гласко «почав їх утискувати й докоряти, від чого вони зазнають шкоди». Тому й просили, щоб орендну суму, яку вносить орендар, платили вони самі, або передати маєток в оренду

людям православного віровизнання [20, арк. 19, 20]. Ухвалою Комітету міністрів, затвердженою царем, після закінчення терміну оренди відставного полковника Гласки маєток на 12 років переводився на утримання самих тих селян, тобто селяни фактично домоглися вигідніших для себе умов оренди.

На цьому тлі численні офіційні документи, що вийшли з губернських канцелярій та від повітових чиновників чи від установ Православної церкви, попри парадно-звітне звучання, мали зовсім інший суспільний контекст. Коли, наприклад, у донесенні вітебського губернатора міститься інформація про те, що поміщик Веліжського повіту колезький асесор Кавецький, власник маєтку, що налічував близько двох тисяч душ селян обох статей, заявляв, що він «старанно бажає» обернути у православ'я свою греко-уніятську церкву, то неминуче постає питання про бажання самих парафіян стати православними. Далі читаємо рапорти про приєднання до православ'я (липень 1833 р.) вірян цього маєтку, описи цього найурочистішого переходу в присутності вищих губернських цивільних і духовних чинів [11, арк. 4 – 11, 33 – 33 зв. та ін.]. Проте все це казенне дійство викликає відчуття несправжності. Воно підтверджується доганою, яку зробив смоленський, вітебський і могилівський генерал-губернатор вітебському губернаторові за те, що при спонуканні селян до переходу з унії на православ'я «використовувалися не лише заходи лагідности (кротости) і здорового переконування, але й деякі невідповідні святости цієї справи за собою». Йдеться про те, що чиновники самочинно відчиняли двері уніятських церков, бо селяни ховали ключі, або в

присутності і за наказом губернатора непокірних селян карали «поліційним способом». При цьому йдеться про селян, які начебто висловлювали «спочатку добровільне бажання покинути унію». Генерал-губернатор вказує губернаторові, що подібні заходи «зовсім супротивні духові лагідности, яку поширює православна наша церква» (серпень 1833 р.). Він особливо підкреслює своє невдоволення у зв'язку з тим, що за липневими рапортами, які надійшли від того-таки вітебського губернатора, він зазнав почуттів «живого задоволення» у зв'язку з «поверненням у надра православ'я» 3956 селян уніятського віровизнання [11, арк. 12 – 12 зв.].

Подібні обставини фіксує рапорт могилівського губернатора від 5 лютого 1834 р. У цьому рапорті генерал-губернаторові спочатку повідомляється, що селяни с. Тристина Климовецького повіту числом 818 осіб обох статей разом з їхнім парафіяльним священиком за переконуванням місцевого благочинного І. Сущинського «оголосили про бажання приєднатися з унії до православ'я» й підтвердили це підпискою. Далі губернатор пише про одержаний ним рапорт, за яким представники влади «вже на самому початку своїх дій натрапили на цілковитий опір з боку селян щодо приєднання до православ'я» [10, арк. 26, 27 зв.]. Виявилось, що «саме прохання парафіян і бажання їх приєднатися до Греко-російської церкви було написане без загальної їхньої згоди й навіть без відома багатьох, і ці дії вони відносять до священика, яким з різних випадків уже стали бути невдоволеними. При цьому селяни рішуче оголосили, що не бажають відстати від унії, але хочуть за прикладом батьків своїх вмерти в цьому

сповіданні» [10, арк. 28]. Але завершення рапорту розгортається цілком у душі казенно-адміністративного тиску на вірян: «Комісія впродовж дводобових щонайдіяльніших трудів втішилася цілковитим успіхом. До 800 душ обох статей прийняли православ'я і церква обернута в греко-російську» [10, арк. 28]. Що являли собою «щонайдіяльніші труди», добре відомо із загальних практик поліційного режиму в імперії.

У багатьох випадках організатори акції «возз'єднання» домагалися створити в середовищі парафіян-уніятів гурт вірян, згодних на перехід, щоб потім довкола них розгортати дії щодо приєднання всієї парафії. Як повідомляє джерело, улітку 1834 р. вітебський губернатор «дізнався про те, що п'ятисотенні, старшини й ще деякі з кращих господарів» с. Бежецька, яке належало до Єзерищенського староства, «готові покинути унію й приєднатися до православ'я». Зважаючи на це, як повідомляв генерал-губернатор, він розпорядився «через тамтешнього земського справника ... та інших благонадійних до Греко-російської церкви відданих людей відкрити цим людям та іншим селянам ... шлях для досягнення благочестивого їхнього наміру». Губернатор вважав своїм обов'язком вжити заходів бодай тому, що «вони майже всі на приєднання в минулому році обивателів міста Городка й замку Єзерищенського до православ'я всіма можливими заходами намагалися відтрусити їх, новоприєднаних до Греко-російської церкви... Вони були причиною всіх тих безладів, які між парафіянами міста Городка відбувалися» [11, арк. 99 – 99 зв.].

Як бачимо, у кількох подібних обставинах чітко виявлялися соціальні

мотиви поведінки селян-уніятів. У лютому 1834 р. до властей Сеннинського повіту звернулися з проханням селяни Білоцерківського василіянського монастиря, скаржачись на зловживання адміністрації монастирських маєтків. Ксьондз Буковський, за звичною практикою управління, хотів закувати скаржників у кайдани, однак їм удалося втекти. Подаючи нову скаргу повітовому справникові, селяни подали записку від імени двадцяти осіб про їхнє бажання приєднатися до православ'я й просили покровительства над ними [13, арк. 1 – 1 зв.]. Могильовський губернатор і генерал-губернатор відразу ж схопилися за пропозицію про перехід селян цього монастиря у православ'я. На початку березня 1834 р. 548 душ монастирських селян перейшли з унії на православ'я (за винятком двох сімей). У рапорті могильовському цивільному губернаторові радника палати цивільного суду Нікітіна й приватного поліційного пристава Тарасова після згадки про приєднання до православ'я зазначено, що їх «утримують в унії їхні священики» [13, арк. 8, 10 – 13]. Далі Нікітін повідомляє, що «після закінчення слідства й приведення утримуваних у Сеннинському острозі за непокору селян Білоцерківського монастиря до греко-російської церкви, зроблено було їм втлумачування про належний послух щодо монастирського управління» [13, арк. 15 зв. – 16]. Таким чином, з одного боку, повітова влада намагалася забезпечити незворотність приєднання монастирських селян до православ'я, а з іншого – забезпечити їхній послух монастирському управлінню. Однак селяни сподівалися на інше, вони подали скаргу, «щоб не бути кріпаками монастиря». Найактивніші з них провадили

агітацію саме за це. Ідучи до Вітебська зі скаргою, вони «під час переходу по поміщицьких селах намовляли селян до непослуху». «Вся мета їхньої скарги є та, щоб бути скарбовими селянами, заснована на чутці, яка до них дійшла, що деякі духовні маєтки перейшли до скарбу» [13, арк. 10]. Селяни, що відчували на собі сповна утиски василіянської маєткової адміністрації, заради позбавлення від них готові були зректися і від унії задля соціального полегшення.

Багато в чому подібні події відбулися у маєтках Вербилівського василіянського монастиря Себежського повіту Вітебської губернії. Тут обернення селян у православ'я (березень 1834 р.) відбувалося на тлі гострого соціального конфлікту. Монастир мав населені маєтки Березвеч і Вербилове, в яких, за даними 1835 р., налічувалося 989 ревізьких душ підданих [12, арк. 89]. Селяни відмовлялися підкорятися настоятелю монастиря, управителям і старості. Місцева адміністрація вжила заходів «для припинення будь-якого непослуху». Селянська громада настійливо вимагала звільнення заарештованих односельців. Погрози поліції не діяли. Лише прибуття солдатів вчинило вплив на селян. Було заарештовано тринадцять «головних зачинщиків». У маєтку залишалися солдати, «бо селяни не переставали погрожувати відомстити не лише економові, але навіть і слідчим, і військовій команді» [12, арк. 5, 7 – 8]. Полоцький православний єпископ Смарагд писав генерал-губернаторові, що управитель монастирських маєтків Вікентій Сандоєвський і волосний староста Лук'ян Євдокимов мстилися селянам за перехід у православ'я. У цьому їм допомагали й повітові чиновники, які «зловмисно перебільшували справу, бо

й самі брали участь в утискуванні православних селян» [12, арк. 12 – 14 зв.]. Смарагдова співчутливість була далеко не безкорисливою: він діяв задля закріплення за православ'ям новонавернених. У рапорті генерал-губернатора міністрові внутрішніх справ від 23 травня 1835 р. відзначалося, що монастирські селяни «зазнають утисків від земської поліції у дотриманні віри», тому вважав, що «подальше перебування цих селян у кріпосному, підданчому Вербилівському іновірному монастиреві стані і навіть існування цього монастиря серед інших православних парафій досить шкідливе» [12, арк. 17 зв. – 18]. Генерал-губернатор запропонував узяти маєток у відання скарбу, а монастир зачинити «з оберненням його в православне духовне відомство» [12, арк. 90].

Обернення на православ'я вірян Єзерищанського староства також досить показове. У січні 1835 р. губернатор доповідав про приєднання до православ'я трьох парафій цього староства й скарбового маєтку Заборовськ – усього 8330 осіб обох статей. У Виравлянській парафії радник Чеславський і депутат від православного духовенства, «завваживши між селянами цієї парафії певну незгоду, яка шкодила загальному приєднанню», зуміли «розважливими і лагідними переконаннями примирити їх між собою», після чого всі «одногосно» приєдналися до православ'я. У Хвошнянській парафії відчувалася значна контрагітація «недоброзичливих людей», тому під час «початкового приєднання староства Єзерійського на таке не погоджувалися». Губернатор особливо виділяє роль новообраного селянською громадою Єзерійського староства волосним головою Никифора Харитонова, який «перед цим у

минулому році протривав загальному для всього староства возз'єднанню і за складання неправильних скарг був підданий суду». Після двомісячного арешту й тижневого утримання на хлібі й воді він, «висловивши чистосердечне каєття, зробився щонайрєвнїшим сином православної церкви» й переконав приєднатися до неї решту селян. Він подав полоцькому православному єпископові Смарагду підписку про приєднання, яку дало «значне число селян» [11, арк. 131 – 131 зв.].

Досить прикметним є казус, що трапився в селі Осовець Сеннинського повіту. За рекомендацією генерал-губернатора (від 9 березня 1835 р.) православний могильовський архієпископ Гавриїл вирішив «досвідченого в справі навернення» священника до Осовецької й Сенчевської уніятських парафій Сеннинського повіту у зв'язку з тим, що тамтешні уніяти начебто мали «надзвичайне бажання (ревностное желание)» приєднатися до православ'я [10, арк. 46]. Перед тим у губернатора побував чернець Добригорського василіянського монастиря Йоан та селянин с. Осовця Прохор Васильєв: вони й повідомили про бажання селян Осовецької й Сенчевської парафій перейти до православ'я. Виряджена архієпископом Гавриїлом на місце комісія, підкріплена для поважності копиським повітовим стряпчим та сенненським земським справником, прибула до с. Осовця, намагаючись спочатку дізнатися «пристойним чином» про схильність парафіян прийняти православ'я. Однак ніхто з них, навіть згадуваний Прохор Васильєв, «наміру свого не заявили і після всіх схилянь» з боку комісії «готовності до того не показали». Виявилось, що незадовго перед

тим один із священників Доброгорського монастиря запрошував згадуваного селянина до поїздки до Вітебська, але зовсім у інших справах, селянин навіть не знав про намір свого супутника бути в цивільного губернатора. Акція, заснована на підробці, провалилася. Як заявили селяни, «ніхто з них названому священникові Сухорському наміру свого прийняти православ'я не виявляв і нині виявляти того не бажають» [10, арк. 51 – 53].

Тим не менше, у липні 1835 р. архієпископ Гавриїл повідомляв могильовському губернаторові, що у ввіреній йому єпархії за час кампанії по «воссоєдиненню» перейшло у православ'я з уніятського віровизнання 12 тис. осіб обох статей. Подальшого розширення чисельности православної пастви архієпископ розраховував досягти за рахунок селян православних поміщиків і скарбових селян. Ставка робилася на те, що православні поміщики й адміністрації скарбових маєтків могли використати свої поліційні прерогативи для тиску на селян-уніятів. У цій губернії в маєтках православних поміщиків налічувалося близько 18 тис., а в скарбових маєтках – 11 тис. [10, арк. 86 зв., 89] селян уніятів, які й розглядалися як можливе поле для казенно-православного «місіонерства». «Бажаючи дати успіх перебігові з'єднання уніятів з панівною Православною церквою», владику просив сприяння цивільної влади [10, арк. 79]. Могильовський губернатор у цій «богоугодній справі», в свою чергу, звернувся до православних поміщиків і «багато хто виявили готовність у приєднанні своїх селян до православ'я» [10, арк. 92 – 92 зв.]. М. Моршкін зауважує, що православні поміщики й чиновники в західних губерніях суперничали з

православним духовенством у справі навернення приватних осіб уніятського віровизнання у православ'я. Такими заходами в краї від 1828 р. до 1835 р. було приєднано до 50 тис. уніятів, переважно в маєтках скарбових і приналежних православним поміщикам [41, с. 526]. Однак не менш промовистим видається й інше число: лише в серпні 1835 р. відбулися заворушення в 112 уніятських парафіях Полоцького єпископства. Придушували ж ці заворушення військові команди [59, с. 19, 20].

Як бачимо, вартість переможних губернаторських донесень перевіряється реальними подіями. Ось, скажімо, в березні 1836 р. чиновник особливих доручень рапортував вітебському віце-губернаторові про успіхи «воссоєдинення» уніятів у скарбовому маєтку Уладовичі. За рапортом, усе там відбувалося шляхом переконування: були скликані «старші сімейств» з різних сіл парафії, їм показали «наказ», внаслідок чого «при розважливих переконуваннях священника й особливо старанному сприянні в переконуванні селян підпоручика Стукошка й губернського реєстратора Жучинського всі вищепрописані селяни беззаперечно покинули унію й приєдналися до православ'я» [19, арк. 3]. За рапортом, відбулося начебто благополучне приєднання. Але минув якийсь час, і віце-губернатор був вимушений доручити чиновникові скарбової палати Городецькому відправитися до маєтку Уладовичі «й, зібравши селян його господарів, найрозважливішим методом зупинив їхній намір до навернення в унію, переконавши їхнім найнепорушнішим обов'язком залишитися назавжди в православ'ї» [19, арк. 32]. Останнє відрядження чиновника скарбової палати

засвідчує, що вчинений перехід селян цього маєтку в православ'я був далеко не безпроблемним.

Скарги селян на насильства з боку православних місіонерів – важливе джерело для розуміння того, як провадилася ця акція. У червні 1836 р. селяни маєтку Долосце Себежського повіту поскаржилися до Полоцької греко-уніятської консисторії на «неналежні дії осіб, відряджених для приєднання з унії у православ'я» [19, арк. 31]. За рапортом повітового справника, частина селян «проявила впертість» і залишилася в унії. Для їхнього втихомирення у погост Долосце прибуло троє поліцейських і 20 панцирних бояр із вїтївства Неповоротовського. Проте в рапорті справник зазначає, що «селяни не були биті». Спочатку у православ'я було прийнято 80 осіб. Жандарми й козаки роз'їжджали по селах і «схилили селян прийняти православ'я». Селяни озброїлися, почали збиратися в гурти. В Долосці «для безпеки» було викликано поліцію, після чого «безо всякого примусу» православ'я прийняло ще 65 осіб. До долощицької церкви було поставлено поліційну варту. Проте селяни неодноразово знімали дзвони з церкви, оберненої на православну. Вони зібралися з кілками проти справника, звільнили трьох селян, заарештованих як найактивніших. Однак після цього були заарештовані вже шестеро селян, їх били різками. Селян зобов'язали підписками під загрозою суду залишитися в православ'ї. Від власника маєтку Ульяновського зажадали вжити поліційних заходів щодо селян [19, арк. 48 – 49, 51 – 51 зв., 60 зв. – 61].

Російська імперська акція «возз'єднання» спричиняла численні конфлікти в багатьох парафіях. М. Морошкін подає

приклад такого конфлікту, що стався в с. Городок та сусідніх селах Мстиславського повіту Могильовської губернії у 1836 р. Там парафіяни греко-уніяти, переважно скарбові селяни числом 412 осіб обох статей, перейшли на православ'я. Коли ж розпочався акт освячення церкви православним духовенством, ті парафіяни, що залишилися уніятами (вони належали до поміщицьких маєтків), з кілками в руках «з криком і лайкою не допустили закінчити священнодіяння, розлили воду, призначену для освячення, не дозволяли брати участь у богослужінні, церковного старосту волокли й били; священнодіяння були вимушені припинити, не закінчивши його» [41, с. 8, 527]. Гострий конфлікт на цьому ж ґрунті спалахнув і в погості Ніща Себежського повіту Вітебської губернії у 1838 р. [41, с. 7, 110 – 111; 15, арк. 44].

Драматичним у цих обставинах було становище уніятських парафіяльних священників. Вони добре знали ситуацію в парафії, не хотіли миритися із втратою пастви, тим більше в обставинах, коли йшлося про брутальний тиск на селян, обман і підробки. Найчастіше таких не поступливих священників переводили у віддалені парафії, погрожували карною відповідальністю [21, арк. 2; 18, арк. 94 – 96 і наст.] за те, що вони трималися свого віровизнання.

Для парафіяльних священників і уніятського духовенства загалом обставини склалися особливо драматично ще й тому, що єпископ Литовський Йосиф Семашко був безпосереднім організатором усієї «уніятської справи», тобто задуманої царем Ніколаєм I ліквідації Уніятської церкви, а вікарний єпископ Полоцької уніятської катедри Василій Лужинський прямо сприяв поглиненню

Уніятської церкви Православною. Тому цілком зрозумілою є логіка пропозиції єпископа Лужинського до Білоруської греко-уніятської консисторії зробити «без будь-якого зволікання повсюди, кому належить в єпархії підтвердження з підписками, щоб уніятські духовні особи, як тільки будуть сповіщені про перехід уніятів у православ'я, в жодному разі не наважувалися [вирушати] в новонавернені парафії й робити до них будь-які заміри» [18, арк. 181 – 181 зв.]. Цей документ став наслідком прямого припису генерал-губернатора від 9 серпня 1836 р., непрямым чином у ньому відобразилася реакція парафіяльного уніятського духівництва й парафіян на методи православного «місіонерства». Це пояснює безрезультативність скарг парафіяльних священників на свавілля властей під час переведення громад на православ'я. Комісари, що переводили на православ'я, йдеться в одній із таких скарг, «безцеремонно поводитися з парафіяльними священниками, а з парафіянами – з погрозами, застрашуючи їх оковами й різками, так що бідні хлопи, не знаючи що робити, були вимушені погоджуватися (прийняти православ'я. – А. З.)» [21, арк. 2 – 3 зв.].

На подібне навернення у православ'я парафіяни реагували по-різному: частина вірян виявляла покірність, очікування «переміни обставин», інші – писали скарги, значна частина – відмовлялася ходити до оправавленої церкви, причащатися й приймати треби від православних священників. Найрішучіші чинили пряму непокору владі при спробах перевлаштування храму чи хрещення його у православний. У низці випадків опір селян тривав роками. Парадно-возз'єднавчі рапорти губернських

чиновників і православних ієрархів викликають недовіру на тлі цієї непокірності парафіян-уніятів, які відстоювали традиції, передані їм батьками й дідами.

21 грудня 1834 р. лепельський благочинний повідомив вітебському губернаторові, що уніятський священник м. Ушачі І. Шавельський і парафіяни тамтешньої церкви числом близько 1 тис. душ «добровільно приєдналися з унії до православної віри» [17, арк. 3]. Полоцький єпископ Смарагд відразу ж поставив питання перед цивільною владою про підвищення в чині лепельського земського справника Стефановського «за старанне сприяння його в приєднанні до православ'я ушацьких парафіян». Таке ж сприяння й старанність у наверненні в православ'я ушацьких, лепельських і старолепельських мешканців проявив і слідчий земського суду Чортков; єпископ писав про те, що він навіть перебував «у розгубленості, яку б пристойнішу попросити для нього нагороду» [17, арк. 9 – 9 зв.]. Однак уже в січні 1835 р. до губернської канцелярії надійшли скарги на дії комісії, посланої до Ушачів для навернення уніятів. У протесті вітебського дворянського маршалка вказувалося, що вікарний священник ушацької церкви Шавельський таємно прийняв православ'я і в справі навернення парафіян «взяв до керівництва обман і непристойність». Під приводом одержання довідок нібито про свою поведінку він запропонував неписьменним селянам насправді підписуватися про перехід у православ'я і, зібравши всього три підписи, доніс православному духівництву про те, що начебто всі парафіяни бажають прийняти православ'я. Лепельський же православний протоієрей, не перевіривши достовірності

цього повідомлення, незаконно відібрав церкву й усунув уніятського священника. З непокірними селянами розправлялися вкрай безцеремонно [17, арк. 9 – 9 зв.]. Уніяти-парафіяни звернулися за захистом до уніятського митрополита Булгака. Старий і малоенергійний митрополит цього разу відреагував на звернення своєї пастви. Оскільки церкву в Ушачах вже обернули на православну, він причислив ушачівських вірян-уніятів до сусідніх уніятських парафій. Більше того, він скерував до Полоцької греко-уніятської консисторії припис, щоб «на майбутнє поступатися уніятськими парафіями не раніш, ніж [буде забезпечене] упевнення через свого (тобто консисторського. – А. З.) члена чи добромисного настоятеля, що більша частина парафіян виявила згоду перейти на православ'я» [17, арк. 43]. Це викликало крайнє роздратування генерал-губернатора Хованського і міністерства внутрішніх справ. Міністр внутрішніх справ в офіційному листі до митрополита Булгака наполягав на тому, що і Шавельський, і ушачівські селяни приєднані до православ'я «за бажанням» [17, арк. 43 зв. – 44, 45 зв.]. Місцева ж адміністрація в обставинах, що склалися, почала шукати пояснення у підступах місцевого дворянства й католицьких священників [17, арк. 49 – 52].

Тим часом і від мешканців містечка Ушачі до різних начальствених місць стали надходити скарги на дії православних «місіонерів». До парафії було виряджено комісію за участі греко-російського й уніятського духівництва [17, арк. 76]. Ушачівські парафіяни подали до комісії письмове прохання, запевнюючи, що «хоча б нас і позбавили життя, ми не відступимо від уніятської віри». Документ не може не викликати почуття

гіркоти й співчуття. «Ми ніколи не полишали нашої віри, а скрізь представлено, начебто ми покинули її та ще й добровільно..., але ми як були, так і є і будемо в своїй природній вірі», – писали вони. Пережиті образи, наруги над святинею не вкладалися в народне розуміння моралі: «Нашу церкву насильно відбили, поламали лавки, повиносили з неї скрині й інші потрібні речі ... священники православні, а насамперед Шавельський ... Церкву нашу, багато й пристойно прикрашену, як рідко де подібне буває, спотворили, вівтар порозбিরали, образи познімали і поставили на іконостас ... коли б без такої шкоди і неподобства з невеликим коштом можна було б усе зробити і ми б із останнього свого самі все зробили б; рами образів і різні сніцарські гарні штуки поламали, попалили, порозбивали, а все те нашими й від батьків нашим коштом роблено було, а нині зайти до церкви не можна, не облившись слізьми, бачачи пороблені пустки, від яких Матір Божа оборонила в 1812 році, а тепер так розорено» [17, арк. 79 – 79 зв.]. Мешканці Ушачів просили повернути їм церкву, так як всі вони, за винятком 3 – 4 осіб, є уніятами й триматимуться свого віровизнання, «поки живота нашого». Однак казенна комісія вершила справу казенними способами: вона «запугувала різними погрозами», селянам завдавали «кривавих ударів», утримували під вартою, доправляли до лепельської повітової поліції. Сусіднім уніятським священникам заборонили відправляти духовні треби мешканцям Ушачів. Але, як писали селяни, «ми всі одноголосно комісії заявили, що ми крім греко-унітського жодного іншого віросповідання не приймаємо..., але бажаємо вмерти в тій вірі, в якій народилися» [17, арк. 161 зв.].

Комісії не вдалося зламати непокірність ушачівських вірян-уніятів, вона поїхала, нічого не добившись [17, арк. 182], лише викликала ще більше озлоблення в Ушачах та інших уніятських парафіях, які, без сумніву, слідкували за перебігом подій.

У січні 1836 р. генерал-губернатор зажадав від вітебського цивільного губернатора призначити «благонадійного депутата» від уніятського духівництва «для відчислення від унітських церков православних (тобто новоприєднаних від унії. – А. З.) ушачівських парафіян» [17, арк. 96]. Проте самі парафіяни зовсім не поспішали «перечислюватися». В липні того-таки року губернатор визнав, що ця справа «залишається дотепер не приведеною до закінчення». Він був вимушеним визнати й причину цього: «при прийнятті ушачівської церкви у православне відомство вчинено було нерозважливо з боку греко-російського духівництва, що й послужило приводом до теперішніх заворушень» [17, арк. 120]. Місцеву адміністрацію особливо непокоїло й те, що «з мешканцями Ушачів узгіднено діяли й радилася частина мешканців м. Лепеля, яких також у 1834 р. зусиллями колишнього цивільного губернатора Шредера було приєднано до православ'я і вони навіть підтримують їх, щоб бути спільно з ними настійливими проти православ'я» [17, арк. 137 – 137 зв.].

У зв'язку з явним спротивом парафіян впровадженню нового устрою в уніятських церквах Білоруська греко-уніятська консисторія 10 травня 1837 р. приписала благочинним «не розпочинати переобладнання греко-уніятських церков без попереднього секретного сповіщення про це поліції». Проте цей

захід поліційного забезпечення переобладнання церков виявився недостатнім. За приписом Київського генерал-губернатора, у Київській і Волинській губерніях кожен такий переустрій слід було робити після повідомлення генерал-губернатора «для вжиття відповідних заходів з боку цивільної влади щодо успішного переоблаштування церкви і запобіганню заворушенням, які можуть виникнути в подібних випадках» [8, арк. 72 – 72 зв.].

У січні 1838 р. підполковник Агатов, виряджений до Ушачів, рапортував губернаторові, що тамтешні парафіяни в православ'ї «до цього часу ще не утвердилися». Проте весь цей час йшов посиленний індивідуальний тиск на селянських очільників. Деяких з них викликали до консисторії, де різними шляхами змушували упокоритися. Двоє селян, М. Крахотка (с. Строкти) й С. Василевський (с. Теличин), не бажаючи здавати позицій у разі виклику до консисторії, «зі своїх хат пішли й переховуються» [17, арк. 201 – 202]. Селяни маєтку Плина, які належали до ушачівської парафії, виявилися особливо згуртованими. Своєю впертістю «супроти прийнятого нами добровільного православ'я» (sic! – А. З.) вони, за словами джерела, «сильно діють» на інших ушачівських парафіян «і від цього парафія ця не лише в православ'ї не утверджується, але відбувається в ньому різні безладдя» [17, арк. 211]. Боротьба селян-уніятів за збереження традиції у віровизнанні підважувала загальний поліційно-чиновницький «порядок» в Ушачівській парафії й околицях. Місцева влада використовувала випробуваний спосіб впливу на селян. Становий пристав доправляв їх «малими частинами», по 1–2

осіб, для переконування до Полоцької православної консисторії, де після посиленого тиску вони вимушені були погоджуватися на перехід у православ'я [17, арк. 220 – 221, 224 – 229, 240]. Проте селяни розгадали цей хід. Вони стали переховуватися від поліційних ловців за душами. Джерело промовисто оповідає, зокрема, як 1 серпня 1838 р. селян хапали посеред базару й відправляли до консисторії під конвоєм. У селі знявся гамір. Жінки відбили схоплених, і вони втекли. Проте поліція не відмовилася від методу відлову селян для доправлення до Полоцької консисторії [17, арк. 242 зв. – 243]. Однак до середини жовтня 1838 р. туди було доправлено не більше 10 осіб. «У висланні інших земська поліція утруднена», – рапортував справник [17, арк. 261]. У маєтку Плина селяни вчинили спротив поліції «з буйством», загрожуючи становому приставу й поліціантам [17, арк. 261 зв.]. Аж до самого загального «воссоединения» уніятів у 1839 р. Ушачівська парафія залишалася непокірною [17, арк. 286 – 287].

Попри реальну гостроту ситуації й протидію вірян-уніятів нав'язуванню їм православ'я, донесення чиновників державних установ та структур Православної церкви переповнені запевненнями про успіхи в справі «воссоединения» уніятів з державною церквою. 23 листопада 1834 р. лепельський благочинний доносив вітебському цивільному губернаторові: «... всі мешканці Лепеля, приєднані з унії у значному числі ходять до православної церкви ... так благонадійно, що вважаю їх істинними парафіянами православної церкви» [16, арк. 6 зв. – 7]. Однак догідливий тон цього рапорту благочинного, втім як і багатьох інших подібних документів православного

відомства, явно викликає сумнів. Це підтверджується свідченнями інших документів, які передають загальну панораму подій. У березні 1834 р. Смоленський, Вітебський і Могильовський генерал-губернатор звертався до міністра внутрішніх справ «у зв'язку з багатьма заворушеннями, що відбуваються в деяких місцях губерній білоруських через шкідливий вплив безмісних унітських священників, особливо на поселян, які нещодавно повернулися в надра Православної церкви», і пропонував призначити таких духовних осіб до парафій, віддалених від новоприєднаних. За доповіддю міністра з цього питання цар затвердив пропозицію «негайно виводити у віддалені парафії» таких священників [18, арк. 1 – 2 зв.].

Ми не маємо свідчень про те, чи знали парафіяни-уніати про перетворення в структурах управління Греко-уніатської церкви, вони не могли втручатися у призначення ієрархів чи бодай якимось чином впливати на них, але на ті зміни, які вони завважували в своїх храмах на місцях, реагували дуже гостро. «Слід визнати, – писав М. Морошкін, – що розпорядженнями про використання московського службника в уніатських церквах і облаштуванням у них іконостасів уряд робив рішучий крок до зближення Уніатської церкви з Православною. А тому не дивно, що православна сторона й ворожа їй побачили в цих заходах цілком ясні наміри уряду щодо Уніатської церкви, та й інша сторона прийшли в рух: одна всіляко сприяла приведенню у виконання цього заходу, інша – всіляко протидіяла» [41, арк. 7, 103 – 104].

У зв'язку із впровадженням в уніатських церквах православного облаштування гострі заворушення вірян цього

обряду відбувалися в Овруцькому й Житомирському повітах, які належали до Білоруської греко-уніатської єпархії. Так, парафіяни-уніати містечка Боремель Дубенського повіту Волинської губернії з приводу переоблаштування їхньої церкви цілком переконано оголосили, що «прийняття цих форм є скасування їхньої релігії й прийняття благочестя». Наприкінці травня 1835 р. у цій парафії виник гострий конфлікт: мешканці містечка, сіл Сморгви, Берегів, Бойкум відібрали у священників ключі, не дозволяючи їм переоблаштовувати церкву на православний лад. У цих колективних діях відбилася усвідомлена необхідність релігійно-спільнотного гуртування в рамках церковного братства [7, арк. 2 – 2 зв.]. Чиновник, посланий для розслідування обставин, виявив «у всьому ключі Боремельському ... сильний дух буйности і рішучий опір у прийнятті нововстановленого устрою». Під сильним тиском селяни оголосили, що новому облаштуванню церкви заважати не будуть, але «їхньої ноги в церкві не буде, якщо вона облаштується за приписаною формою», вони «молитви свої будуть здійснювати по клунях, на полі або де випадє». У відповідь на це з боку земського справника пролунали погрози, проте, за його словами, «вони наважилися швидше вмерти й зазнати будь-яких покарань», аніж прийняти таке переоблаштування храму. Церковні братчики оголосили, що вони «не бажають жодної переміни в обрядах, які існують від батьків і дідів» [7, арк. 2 – 3, 14 зв.]. Боремельські селяни рішуче відмовилися брати участь у богослужіннях за новим зразком, при спробах зібрати їх у церкві вони тікали й ховалися, ухилялися від контактів з начальством [7, арк. 15 – 18]. Вони звільнили

своїх товаришів, посаджених під варту, й висловили готовність усім піти під арешт [7, арк. 19]. Умовляння чиновників, посланих у маєток, на селян не діяли, вони називали ці напучування «підступністю й обманом», однодушно заявляючи про бажання зберегти колишній обряд. Однак до кінця червня, умовивши братчиків і частину селян у тому, що «знову жодних перемін в церкві греко-унітській запроваджено не буде, а відновиться давній греко-унітський обряд богослужіння», комісари приступили до «очищення церкви від речей, які неналежно там знаходилися». Це знову викликало обурення вірян, але їхня спроба вдарити в дзвони на сполох не вдалася. За допомогою жандармів і відставних солдатів були заарештовані двоє селян. Інші розійшлися. 24 червня Київському генерал-губернаторові було відправлено рапорт про те, що селяни Боремельського ключа «приведені до порядку», вони начебто «цілком задоволені нинішнім облаштуванням церкви» [7, арк. 27 – 27 зв.].

Заворушення, подібні до тих, що відбувалися в Боремелі, відзначені і в містечку Ратному Ковельського повіту, селам Острожці, Романові (1837 р.), у с. Васьковичах (1838 р.) Волинської губернії [7, арк. 39 – 47, 49, 52 зв.; 9-а, 1 – 2 зв.]. Київський генерал-губернатор вбачав причину впертості селян «у невігластві й недостатньому напучуванні з боку греко-унітського духовництва». «Селяни вважали, – писав він, – що перевлаштування в церквах суперечить їхнім обрядам і має метою навернення їх у православ'я» [7, арк. 49]. Невідомо, чого в словах генерал-губернатора більше – цинізму чи лицемірства. Лише використавши військову силу, вдалося запровадити новий

чин богослужіння в уніятських церквах у селах Пашинки й Болсунові Овруцького повіту (грудень 1837 р.) [9, арк. 1 – 9]. Офіційні історики «воссоєдинення уніатов» у зв'язку з цими заворушеннями підкреслюють вирішальну роль «інтриг», «безглузких чуток», «протидій й підступів» з боку поміщиків-католиків, ченців-василіян, чиновників-поляків. Так, М. Моршкін подає події в с. Пашинках таким чином: «Унітські парафіяни, налаштовані поляками й іншими зловмисними особами іноді дозволяли собі найзухваліші вчинки опору видам уряду. З багатьох подібних випадків подамо тут лише два-три. В Овруцькому повіті, селі Пашинках селяни-уніяти після літургії, відслужений 6 грудня благочинним Соколовичем за взірцем Православної церкви і за служебником московського друку, зачинили церкву, взяли з собою ключі від неї й оголосили, що вони більше не пустять благочинного до своєї церкви за те, що він служив літургію за московським служебником» [41, с. 7, 105 – 106]. У с. Ходаки Овруцького повіту «справа опору набула засягу цілковитого буйства – і що прикметно – в цьому буйстві винятково брали участь жінки». Під покривом темноти уніятські священики, які брали участь у переоблаштуванні церкви, змушені були втікати з села й шукати прихистку у сусіднього православного священика [41, с. 7, 106 – 107]. Гострі конфлікти на тому-таки ґрунті вибухнули в містах Дубно, Овручі, Могилівській та Іскоростській парафіях Волинської губернії, в скарбовому маєтку Сосниця Полоцького повіту (1837 р.) [14, 1]. Селяни Дорогокупівської парафії Сеннинського повіту Могилівської губернії безперервним дзвоном на сполох висловили обурення з приводу того, що їхній парафіяльний священик

чинив богослужіння за греко-східним обрядом [41, с. 7, 109].

Поступово під невідпорним тиском влади в греко-уніятських церквах запроваджувалося облаштування за православним зразком, незважаючи на опір парафіян. Однак парафіяни, не маючи змоги відстояти свої позиції, засвідчували своє ставлення до нововведень іншими способами. За повідомленням овруцького земського справника, селяни сіл Дідковичі, Бехова, Пашинки «після облаштування церков за греко-східним звичаєм зовсім відмовилися від великодньої проповіді», вони відмовилися йти до сповіді, тобто, «не чинячи явного спротиву облаштуванню їхньої церкви, протривають все ж виконанню релігійного обов'язку». Джерело відзначає також вплив цієї парафії на сусідні: «наслідуючи нерозумному прикладу цих парафіян, не виконують також і інших поселень (парафіяни. – А. 3.)» [8, арк. 83 зв.]. Парафіяни с. Дмуховичів, у якому жила винятково шляхта (200 дворів), аж до 1839 р. чинили спротив переоблаштуванню їхньої церкви. Земський справник пропонував генерал-губернаторові ввести до села значну кількість військового постю, «щоб надалі спізнали обов'язок послуху владі» [8, арк. 72 – 72 зв.]. М. Морошкін пов'язує всі подібні випадки з «непорозуміннями», частково – з «підбурюванням», а частково – з «релігійним фанатизмом». «Але при цьому, – зазначає він, – не можна не признатися, що безтактність, невміння взятися за справу, ревність у виконанні задумів і намірів уряду, не керована розсудливістю, одне слово, занадто багато ретельности і замало розуму шкодили справі православ'я й викликали реакцію з боку уніятів там, де б цього й могло б не

бути при поміркованому й розсудливо-му способі дій з боку осіб, що догоджали урядові» [41, с. 7, 107].

Багато з чим у цьому міркуванні варто погодитися, додавши хіба що те, що «безтактність» і поліційна «ревність у виконанні задумів і намірів уряду» визначалися зовсім не недовіками окремих виконавців, а всією системою адміністрування ніколаєвської (і не тільки ніколаєвської!) Росії. У цій системі, яка виросла з адміністративних механізмів доби Петра I й базувалася на загальній безправності й кріпосницькому підданстві усіх верств суспільства та визнанні єдино правильними моделей суспільного буття, що формувалися під царським скіпетром та в столичних чиновницьких кріслах, не знаходилося місця будь-яким іншим суспільним формам самоорганізації, крім тих, що санкціонувалися згори. Ця система перейшла у спадок російському суспільству і наступних століть.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гапанович П. Рассказ из истории воссоединения униатов на Волыни в конце прошедшего и начале настоящего столетия // Холмско-Варшавский епархиальный вестник. – 1886.
2. Записки Василя Лужинского, архиепископа Полоцкого // Православный собеседник. – 1884. – Май – июнь; 1885. – Январь – декабрь.
3. Записки Иосифа, митрополита Литовского. Т. 1 – 3. – СПб., 1883.
4. Истинное повествование или жизнь Гавриила Добрынина, им самим написанная в Могилеве и в Витебске. 1752 – 1823. В 3-х ч. – СПб., 1872.
5. Письма епископа Полоцкого Смарагда к И. Ф. Глушкову // Русский архив. – 1881. – Кн. I. – С. 473 – 484.
6. Сушков Н. В. Воспоминания о митрополите Литовском и Виленском Иосифе

- и об уничтожении унии в России. – М.: В университет. типогр., 1869. – 39 с. – С. 2.
7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАУК). – Ф. 442. – Оп. 1. 1835 р. – Спр. 1985.
8. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 1. 1837 р. – Спр. 2431.
9. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 1. 1837 р. – Спр. 2435.
10. Центральний державний історичний архів Білорусі (ЦДІАБ). – Ф. 1297. – Оп. 1. 1833 р. – Спр. 6907.
11. ЦДІАБ. – Ф. 1297. – Оп. 1. 1833 р. – Спр. 6908.
12. ЦДІАБ. – Ф. 1297. – Оп. 1. 1834 р. – Спр. 7795.
13. ЦДІАБ. – Ф. 1297. – Оп. 1. 1834 р. – Спр. 7960.
14. ЦДІАБ. – Ф. 1297. – Оп. 1. 1837 р. – Спр. 10349.
15. ЦДІАБ. – Ф. 1297. – Оп. 1. 1838 р. – Спр. 10706.
16. ЦДІАБ. – Ф. 1430. – Оп. 1. 1834 р. – Спр. 4918.
17. ЦДІАБ. – Ф. 1430. – Оп. 1. 1834 р. – Спр. 5034.
18. ЦДІАБ. – Ф. 1430. – Оп. 1. 1834 р. – Спр. 5099.
19. ЦДІАБ. – Ф. 1430. – Оп. 1. 1836 р. – Спр. 6318.
20. ЦДІАБ. – Ф. 2646. – Оп. 1. 1835 р. – Спр. 13.
21. ЦДІАБ. – Ф. 3245. – Оп. 2. 1834 р. – Спр. 256.
22. Бобровский П. И. Подготовка реформ в русской Греко-униатской церкви (1803 - 1827). – СПб.: Типография Елеонского и К°, 1889. – 44 с.
23. Бобровский С. П. Русская греко-униатская церковь в царствование императора Александра I. – СПб.: Типогр. В. С. Балашева, 1890. – XVI, 394 с.
24. Боцяновский В. Иосиф Семашко и воссоединение униатов // Исторический вестник. – 1893. – Декабрь. – С. 857 – 875.
25. Варваринский М. К истории воссоединения униатов с Православной церковью в конце XVIII века // Волынские епархиальные ведомости. – 1971. – №6, 7.
26. Васиневский Е. Деятели воссоединения подольских униатов конца прошлого века // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып 8. – Каменец-Подольский. – 1897. – С. 279 – 339.
27. Гапанович П. Рассказ из истории воссоединения униатов на Волыни в конце прошедшего и начале настоящего столетия // Холмско-Варшавский епархиальный вестник. – 1886.
28. Герцен А. И. Секущее православие // Герцен А. И.: соч. в 30 т. – Т. 13. – С. 364 – 365.
29. Горючко П. С. Из истории воссоединения униатов в Белоруссии // Труды Киевской духовной академии. – 1902. – №6.
30. Даўгяля З. Урадавыя адносіны да унітаў на Меншчыне ў часы Паўла I. – Гістарычна-археалёгічны зборнік, № 1 (Даклады і рефераты 1926 – 1927 году). – Менск, 1927. – С. 131 – 151.
31. Дложевский П. Униатское духовенство в Подольской губернии в первой половине настоящего столетия // Подольские епархиальные ведомости. – 1889. – №22.
32. Ип. Л. Воссоединение униатов на Волыни в 1794 – 1795 гг. // Волынские епархиальные ведомости. – 1880. – №26, 27.
33. Киприанович Г. Я. Жизнь Иосифа Семашки, митрополита Литовского и Виленского и воссоединение западнорусских униатов с православною церковью в 1839 г. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Вильна, 1897. – Т. XXIV. – 613 с.
34. Киприанович Г. Я. Исторический очерк православия, католичества и унии в Белоруссии и Литве с древнейшаго до настоящего времени. – Вильна, 1895. – Т. XVI. – 235 с.
35. Киприанович Г. Я. К истории воссоединения униатов в 1839 г. // Христианское чтение. – Т. ССІХ. – Ч. I. – СПб., 1900. – С. 665 – 675.
36. Коялович М. История воссоединения западнорусских униатов старых времен. – СПб., 1873. – Т. XII. – 400 с.

37. Липковский В. Уния и воссоединение униатов в 1794 – 1795 году в пределах нынешнего Липовецкого уезда // Киевские епархиальные ведомости. – 1895. – №21. – С. 994 – 1010; №23. – С. 1104 – 1119.
38. Лобатынский С. К истории воссоединения униатов Брацлавского воеводства во 2-й половине прошлого столетия // Подольские епархиальные ведомости. – 1890. – №5 – 6. – С. 134 – 136.
39. Лось В. Уніатська церква Правобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.: історіографія проблеми // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 11. – К., 2006. – С. 151 – 170.
40. Мельгунов С. П. Из истории воссоединения униатов в России // Голос минувшего. Журнал истории и истории литературы / Под ред. С. П. Мельгунова и В. И. Семевского. – 1915. – №10. – С. 5 – 37.
41. Морощкин М. Я. Воссоединение унии. Исторический очерк // Вестник Европы. – 1872. – Кн. 4. – С. 606 – 643; Кн. 6. – С. 588 – 648; Кн. 7. – С. 60 – 111; Кн. 8. – С. 524 – 593; Кн. 9. – С. 35 – 73.
42. Никольский Н. М. История русской церкви. – М., 1930. – 248 с.
43. Никольский Н. М. История русской церкви. – Изд. 3-е. – М.: Политиздат, 1985. – 448 с.
44. Оглоблин О. Українська церковна історіографія // Український історик. – 1969. – №1 – 4. – С. 12 – 29.
45. Опря А. В. Ликвідація Уніатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету: Істор. науки. – Кам'янець-Подільський: К.-П. держ. пед. ун-т, 1999. – Т. 3 (5). – С. 89 – 95.
46. Орловский Е. Ф. Судьбы православия в связи с историей латинства и унии в Гродненской губернии (1794 – 1900). – Гродна, 1903.
47. Присоединение униатов Подолии к православию в конце XVIII века. – [Б. м., б. г.]. – 38 с.
48. Пясецкий В. Краткий очерк истории воссоединения Подольских униатов // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып 8. – Каменец-Подольский. – 1897. – С. 247 – 278.
49. Рункевич С. История Минской архиепископии (1793 – 1832): с подробным описанием хода воссоединения западнорусских униатов с православною церковию. – СПб.: Типография А. Катанского и К°, 1893. – XVI, 572, XXXVII с.
50. Сапунов А. П. Исторические судьбы Полоцкой епархии с древнейших времен до половины XIX века. – Витебск, 1889.
51. Сборник статей, изданных Святейшим Синодом по поводу пятидесятилетия (1839 – 1889) воссоединения с православной церковию западнорусских униатов. – СПб., 1889.
52. Сицинский Е. К истории унии в Подолии // Подольские епархиальные ведомости. – 1889. – №20 – 22.
53. Толстой Д. А. Римский католицизм в России: Историческое исследование. – Т. 2. – СПб.: Издание и типография В. Ф. Демакова, 1876. – VIII, 438, 139 с.
54. Троицкий П. Присоединение к православию остальных униатских церквей в уездах Брацлавской епархии в 1795 – 1796 году // Подольские епархиальные ведомости. – 1873. – №17. – С. 586 – 594; №18. – С. 605 – 613; №19. – С. 626 – 636; №21. – С. 703 – 714; 1874. – № 8. – С. 183 – 194.
55. Хитровська Ю. В. Приєднання уніатів до православної церкви (1839 р.): витоки, хід, наслідки // Українське релігієзнавство. – 1999. – №9. – С. 14 – 22.
56. Хіхляч Б. М. Уніатська церква на Поділлі (1700 – 1840 рр.): віхи історії та соціокультурний портрет. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2015. – 404 с.
57. Хіхляч Б. Ликвідація Уніатської церкви на Східному Поділлі у 1794–1796 рр. // Українське релігієзнавство. – 2005. – №2. – С. 104 – 112.
58. Хойнацкий А. Ф. Очерки по истории Православной церкви и древнего

- благочестия на Волыни. – Житомир, 1878. – 270, VI с.
59. Церковь в истории России (IX – 1917 р.). Критические очерки. – М., 1967. – 336 с.
60. Чистович И. Обзор событий воссоединения в царствование императора Николая I. – СПб., 1889.
61. Шавельский Г. Последнее воссоединение с православной церковью униатов в Белорусской епархии (1833–1839). – СПб.: Тип. «Сельского вестника», 1910. – XXIV, 380, 84 с.
62. Dylągowa H. Dzieje Unii Brzeskiej (1596–1918). – Warszawa – Olsztyn: Wyd. Interlibro, Warmińskie wyd. Dyecezyjne, 1996. – 228 s.
63. Dylągowa H. Kościół unicki na ziemiach Rzeczypospolitej 1596 – 1918. Zarys problematyki // Przegląd Wschodni. – 1992/1993. – T. II. – Z. 2(6). – S. 257 –287.
64. Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła wschodniego w Polsce / pod red. J. Kłoczowskiego. – T. 2. – Cz. 2. – Kraków: Znak, 1969. – 1113 s.
65. Likowski E. Dzieje kościoła unickiego na Litwie s Rusi w XVIII I XIX w. – Wyd. 2. – Warszawa; Kraków, 1906. – Cz. I. – XIV, V, 277 s.; Cz. II. – 311, IV s.
66. Opacki Z. Likwidacja Unii na ziemiach zabranych w 1839 r. // Unia Brzeska i jej następstwa. Materiały z sesji naukowej, która odbyła się w Gdańsku w kwietniu 1991 roku / Pod red. T. Stegnera. – Gdańsk: KNHUG, 1991. – S. 84 – 97.
67. Papierzyńska-Turek M. Prawosławie i grekokatolicyzm w polskiej historiografii i publicystyce historycznej // Spotkania polsko-ukraińskie / Red. Z. Mańkowski. – Lublin, 1992. – S. 45 – 57.
68. Radwan M. Carat wobec kościoła grekokatolickiego w zaborze Rosyjskim 1796 – 1839. Wyd. 2. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2004. – 504 s.
- at the End of the Previous and Early Current Centuries. *Kholmско-Varshavskiy eparkhialnyy vestnik* [in Rus.]
2. The Memoirs by Vasiliy Luzhynskiy, Archbishop of Polotsk (1884, 1885). *Pravoslavnyi sobesednik* [in Rus.]
3. *The Memoirs by Iosif, Metropolitan of Lythuania* (1883). Vol. 1 – 3. Saint Petersburg [in Rus.]
4. *The True Story or Life of Gavriil Dobrynin, Written by Him in Mogilev and Vitebsk* (1872). Saint Petersburg [in Rus.]
5. The Letters of Smaragd, Archbishop of Polotsk, to I. Glushkov (1881). *Russkiy arkhiv*. Book 1. pp. 473 – 484. [in Russ.]
6. SUSHKOV, N. (1869) *The Memories of Iosif, Methropolitan of Lithuania and Vilnius, and Liquidation of Union in Russia*. Moscow: Universitetskaya Tipografiya, pp. 2, 39. [in Rus.]
- 7 – 9. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
- 10 – 21. Central State Historical Archives of Bielorrussia.
22. BOBROVSKIY, P. (1889) *The Preparations for the Reforms of Greek Uniate Church (1803 – 1827)*. Saint Petersburg: Tipografiya Eleonskogo i K, 44 p. [in Rus.]
23. BOBROVSKIY, S. (1890) *The Russian Greek Uniate Church in the Reign of Aleksandr I*. Saint Petersburg: Tipografiya Balasheva, XVI, 394 p. [in Rus.]
24. BOTSYANOVSKIY, V. (1893) Iosif Semashko and Reunification of Uniates. *Istoricheskiy Vestnik*. December. pp. 857 – 875. [in Rus.]
25. VARVARINSKIY, M. (1971) Revisiting the History of Reunification of Uniates with the Orthodox Church at the End of the 18th Century. *Volynskie eparkhialnye vedomosti*. № 6, 7. [in Rus.]
26. VASINEVSKIY, E. (1897) The Activists of Reunification of Podillia Uniates at the End of Last Year. *Trudy Podolskogo eparkhialnogo istoriko-statisticheskogo komiteta*. Vol. 8. pp. 279 – 339. [in Rus.]
27. GAPANOVICH, P. (1886) A Story about History of Reunification of Uniates in

REFERENCES

1. GAPANOVICH, P. (1886) A Story about History of Reunification of Uniates in Volyn

Volyn at the End of the Previous and Early Current Centuries. *Kholmско-Varshavskiy eparkhialnyy vestnik*. [in Rus.]

28. GERTSEN, A. *The Whipping Orthodoxy*. In: GERTSEN, A. *The Works* (in 30 volumes). Vol. 13. pp. 364 – 365. [in Rus.]

29. GORYUCHKO, P. (1902) From the History of Reunification of Uniates in Bielorussia. *Trudy Kievskoy dukhovnoy akademii*. № 6. [in Rus.]

30. ДАЎГЯЛА, З. Урадавыя адносіны да унітаў на Меншчыне ў часы Паўла I. – Гістарычна-археалёгічны зборнік, № 1 (Даклады і рефераты 1926 – 1927 году). – Менск, 1927. – С. 131 – 151. [in Bielorussian.]

31. DLOZHEVSKIY, P. (1889) The Uniate Cleergy in Podolian Province in the First Half of the Current Century. *Podolskie eparkhialnye vedomosti*. № 22. [in Rus.]

32. IP. L. (1880) The Reunification of Uniates in Volyn in 1794 – 1795. *Volynskie eparkhialnye vedomosti*. № 26, 27. [in Rus.]

33. KIPRIANOVICH, G. (1897) *The Life of Iosif Semashko, Metropolitan of Lithuania and Vilnius, and Reunification of West-Russian Uniates with the Orthodox Church in 1839* [2nd edition]. Vilna. XXIV, 613 p. [in Rus.]

34. KIPRIANOVICH, G. (1895) *A Brief History of Orthodoxy, Catholicism and Unia in Bielorussia and Lithuania from Ancient Times to the Present Day*. Vilna, XVI, 235 p. [in Rus.]

35. KIPRIANOVICH, G. (1900) Revisiting the History of Reunification of Uniates in 1839. *Khristianskoe chtenie*. Vol. CCIX. Part I. pp. 665 – 675. [in Rus.]

36. KOYALOVICH, M. (1873) *The History of Reunification of Old-Time West-Russian Uniates*. Saint Petersburg, XII, 400 p. [in Rus.]

37. LIPKOVSKIY, V. (1895) *The Union and Reunification of Uniates in 1794 – 1795 within the Present Lipovets Province*. *Kievskie eparkhialnye vedomosti*. № 21. pp. 994 – 1010, №23. pp. 1104 – 119. [in Rus.]

38. LOBATYNSKIY, S. (1890) Revisiting the History of Reunification of Uniates of Bracław Voivodeship in the Last Half of the Previous Century. *Podolskie eparkhialnye vedomosti*.

№ 5 – 6. pp. 134 – 136. [in Rus.]

39. LOS, V. (2006) The Right Bank Ukrainian Uniate Church at the End of the 18th Century: Historiography of the Problem. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*. Vol. 11. pp. 151 – 170. [in Ukr.]

40. MELGUNOV, S. (1915) From the History of Reunification of Uniates in Russia. In: MELGUNOV, S. & SEMEVSKIY, V. (eds.) *The Tales from the Past. Journal of History and Literary History*. № 10. pp. 5 – 37. [in Rus.]

41. MOROSHKIN, M. (1872). The Reunification of Union. Historical Sketch. *Vestnik Yevropy*. Book 4. pp. 606 – 643; Book 6. pp. 588 – 648; Book 7. pp. 60 – 111; Book 8. pp. 524 – 593; Book 9. pp. 35 – 73. [in Rus.]

42. NIKOLSKIY, N. (1930) *A History of the Russian Church*. Moscow, 248 p. [in Rus.]

43. NIKOLSKIY, N. (1985) *A History of the Russian Church* [3rd edition]. Moscow: Politizdat, 448 p. [in Rus.]

44. OHLOBLIN, O. (1969) Ukrainian Church Historiography. *Ukrainskyi istoryk*. № 1 – 4. pp. 12 – 29. [in Ukr.]

45. OPRIA, A. (1999) Liquidation of Uniate Church in Podillia at the End of the 18th – First Half of the 19th Centuries. In: *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho pedahohichnoho universytetu: Istor. Nauky*. Vol. 3 (95). pp. 89 – 95. [in Ukr.]

46. ORLOVSKIY, E. (1903) *The Fate of Orthodox Christianity in the Context of Catholicism and Union in Grodno Province (1794 – 1900)*. Grodna. [in Ukr.]

47. ANON. (n.d.) *The Reunification of Podillia Uniates with the Orthodox Church at the End of the 18th Century*. 38 p. [in Rus.]

48. PYASETSKIY, V. (1897) A Brief History of Reunification of Podillia Uniates. *Trudy Podolskogo eparkhialnogo istoriko-statisticheskogo komiteta*. Vol. 8. pp. 247 – 278. [in Rus.]

49. RUNKEVYCH, S. (1893) *A History of Minsk Archbishopric (1793 – 1832) with Detailed Description of Reunification of West-Russian Uniates with the Orthodox Church*. Saint Petersburg: Tipografiya A. Katanskogo i K^o, XVI, 572, XXXVII p. [in Rus.]

50. SAPUNOV, A. (1889) *Historical Fates of Polotsk Eparchy from Ancient Times to the Mid 19th Century*. Vitebsk. [in Rus.]
51. *Collection of Articles Edited by the Most Holy Synod on the Occasion of the 50th Anniversary of Reunification of West-Russian Uniates with the Orthodox Church*. (1889) Saint Petersburg. [in Rus.]
52. SITSINSKIY, E. (1889) Revisiting the History of Union in Podillia. *Podolskie eparkhialnye vedomosti*. № 20 – 22. [in Rus.]
53. TOLSTOY, D. (1976) *Roman Catholicism in Russia: Historical Research*. Vol. 2. Saint Petersburg: Izdanie i tipografiya V. F. Demakova. VIII, 438, 139 p. [in Rus.]
54. TROITSKIY, P. (1873) Reunification of the Rest of Uniate Churches with the Orthodox Church in the Districts of Braclaw Eparchy in 1795 – 1796. *Podolskie eparkhialnye vedomosti*. № 8. pp. 183 – 194; № 17. pp. 586 – 594; № 18. pp. 605 – 613; № 19. pp. 626 – 636; № 21. pp. 703 – 714. [in Rus.]
55. KHYTROVSKA, YU. (1999) The Unification of Uniates with the Orthodox Church (1839): Backgrounds, Course of Events and Results. *Ukrainske relihiieznavstvo*. № 9. pp. 14 – 22. [in Ukr.]
56. KHIKHLACH, B. (2015) *The Unian Church in Podillia (1700 – 1840): Historical Landmarks and Sociocultural Portrait*. Vinnytsia: TOV “Nilan LTD”, 404 p. [in Ukr.]
57. KHIKHLACH, B. (2005) Liquidation of Uniate Churches in the East Podillia in 1794 – 1796. *Ukrainske relihiieznavstvo*. № 2. pp. 104 – 112. [in Ukr.]
58. KHOYNATSKIY, A. (1978) *Outlines on the History of the Orthodox Church and Ancient Piety in Volyn*. Zhytomyr, 270, VI p. [in Rus.]
59. ANON. (1967) *Church in the History of Russia (IX – 1917)*. *Critical Essays*. Moscow. 336 p. [in Rus.]
60. CHISTOVICH, I. (1889) *Review of Events Connected with Reunification in the Reign of Nikolay I*. Saint Petersburg. [in Rus.]
61. SHAVELSKIY, G. (1910) *The Last Unification of Uniates with the Orthodox Church in Bielorussian Eparchy (1833 – 1839)*. Saint Petersburg: Tipografiya «Selskogo vestnika». XXIV, 380, 84 p. [in Rus.]
62. DYŁĄGOWA, H. (1996) *Dzieje Unii Brzeskiej (1596 – 1918)*. Warszawa – Olsztyn: Wyd. Interlibro, Warمیńskie wyd. Dyjecezejalne, 1996. 228 p. [in Pol.]
63. DYŁĄGOWA, H. (1992/1993) Kościół unicki na ziemiach Rzeczypospolitej 1596 – 1918. Zarys problematyki. *Przegląd Wschodni*. Vol. II. № 2 (6). pp. 257 – 287. [in Pol.]
64. KŁOCZOWSKI, J. (1969) Kościół w Polsce. *Studia nad historią Kościoła wschodniego w Polsce*. Vol.2. Part 2. Kraków: Znak, 1113 p. [in Pol.]
65. LIKOWSKI, E. (1906) *Dzieje kościoła unickiego na Litwie s Rusi w XVIII I XIX w.* [2nd edition]. Warszawa; Kraków. Part. I. XIV, V, 277 p.; Part. II. 311, IV p. [in Pol.]
66. OPAČKI, Z. (1991) Likwidacja Unii na ziemiach zabranych w 1839 r. In: STEGNER, T. (ed.) *Unia Brzeska i jej następstwa. Materiały z sesji naukowej, która odbyła się w Gdańsku w kwietniu 1991 roku*. Gdańsk: KNHUG, pp. 84 – 97. [in Pol.]
67. PAPIERZYŃSKA-TUREK, M. (1992) Prawosławie i grekokatolicyzm w polskiej historiografii i publicystyce historycznej. In: Z. MAŃKOWSKI (ed.) *Spotkania polsko-ukraińskie*. Lublin, pp. 45 – 57. [in Pol.]
68. RADWAN, M. (2004) *Carat wobec kościoła grekokatolickiego w zaborze Rosyjskim 1796 – 1839* [2nd edition]. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 504 p. [in Pol.]

A. Zinchenko

The Religious Believers' Opposition to the Activities of Russian Authorities Aimed at Destruction of Uniate Church in Bielorrussia and Right Bank Ukraine at the End of the 18th – 30s of the 19th Centuries

Abstract

The imperial ambitions of Nikolai I were manifested in his wish to withdraw resolutions of the Union of Brest and to abolish Uniate church. He was inspired by the example of Catherina II who initiated this process after division of the Polish-Lithuanian Commonwealth. In 1795 Kyiv Uniate metropolis was abolished and under the pressure of a new administration and with a support of Russian troops a great part of parishes, especially in Podillia, where Union had no strong power (unlike Volyn and Bielorrussia), were reunified with the Orthodox church. The complaints of parishioners from the village of Nacha Borysiv district to emperor Pavlo I against forced conversion into Christianity revealed that those actions were approved directly by the monarchial government. The testimonies of public official from Mogilev G. Dobrynin disclose activities of imperial administration on the «reunification». The sources indicate on protest movement of Uniates at the end of the 18th century in Volyn.

After Nikolai I rose to power, the liquidation of Uniate church became the key direction of state policy in the so called Western provinces. This line was headed by one of the hierarchs of Greek Uniate church Iosyf Semashko. The government has developed the strategy of gradual «delatinization», the arrangement of Uniate churches and Uniate divine service, the introduction of prayer books, published in Moscow, the reduction of quantity of Saint Basil monasteries, the arrangement of «voluntary» conversion of Uniate parishes into the Orthodox Christianity. This came with a pressure of local authorities, falsifications and deception, where the Orthodox cleargy and provincial authorities were involved. Uniates of many parishes opposed those introductions, desiring to adhere to the ceremonies they received from their ancestors. For instance, Uniate parishioners of the town of Ushachi Vitebsk Province put up a permanent resistance until the liquidation of Union in 1839 in all Western provinces. The sources also testified a number of centers of opposition in Volyn. The neglecting of spiritual aspiration and purposeful enforcement of governmental models in the arrangement of church life became a distinctive feature of the Russian imperial policy in the following years.